

תפילות ציבוריות שלא בבית כנסת*

א. תפילה בסגנון חדש

האם יש מקום לקיים תפילות בכוונה תחילה שלא במקומן הקבוע, בבית הכנסת, אלא כחלק מאירוע המוני: כחלק מהופעה המתקיימת באמפיטיאטרון פתוח תחת כיפת השמיים, בהפנינג וכדו' נדייק ונאמר, אין הכוונה לאמירת תהילים במסגרת כזו או אחרת,¹ אלא לקיום אחת מהתפילות המחויבות. גם אין הכוונה לתפילה בשעת צרה, כפי שיתבארו הדברים בגוף המאמר. האם תופעה זו היא לכתחילה או בדיעבד? במאמר שלפנינו נבחן את ההיבטים ההלכתיים והרעיוניים בשאלה זו.

ב. מקור האיסור להתפלל במקום פרוץ

במסכת ברכות (לד ע"ב) הובאה מימרה של רב כהנא: 'חציף עלי מאן דמצלי בביקתא'. רש"י² מפרש שמדובר בבקעה, ובטעם הדבר כתב: 'כשהוא במקום צניעות חלה עליו אימת המלך וליבו נשבר', ולפי הנראה בקעה אינה מקום צניעות. בתוספות (ברכות שם, ד"ה חציף) כתבו:³

וא"ת והכתיב ויצא יצחק לשוח בשדה (בראשית כה, סג), וי"ל דהתם מיירי בהר המוריה וכו', א"נ בקתא דהכא מיירי בבקעה במקום שרגילים שם בני אדם לעבור והולכי דרכים.

ניתן לפרש שבתירוץ הראשון ביארו את טעם הדין כרש"י, והוא שהתפילה צריכה להיות במקום צניעות כדי שתחול עליו אימת המלך, ובהר המוריה מותר היה ליצחק להתפלל כיוון שזה מקום שבו חלה עליו אימת הקב"ה. בתירוץ השני ביארו את טעם הדין באופן אחר: מפני חשש הפרעה בתפילה של העוברים והשבים, ובהר המוריה לא היה חשש כזה. המאירי⁴ כתב: 'ואין לו לאדם להתפלל במקום המפורסם לעיני הכלי⁵ - משמע

* המאמר מתייחס לזמנים שבשגרה, ולא למציאות המיוחדת שנכפתה מחמת התפשטות מגפת הקורונה. תפילתנו לבורא עולם, שלא נצטרך להעתיק את תפילותינו ממקום משכנן הטבעי בבתי כנסיות.

1. כגון המחאה שהתקיימה כנגד בית המשפט העליון בשנת התשנ"ט, או העצרות שהתקיימו כחלק מהמחאה נגד תוכנית ההתנתקות.
2. רש"י, ברכות לד ע"ב, ד"ה דמצלי בבקתא.
3. וכ"כ תוס' רא"ש, ברכות שם.
4. בית הבחירה, ברכות שם, הוצ' מכון התלמוד הישראלי, עמ' 125.
5. טעם זה, בלשון דומה, הובא גם ע"י הראב"ה, ברכות ס"ז (מהד' ר"א אפטוביץ, ח"א עמ' 76; מהד' ר"ד דבליצקי עמ' נה); אשכול (מהדורת ר"ח אלבק, ח"א ליקוטי הל' תפילה, עמ' 106).

מדבריו שישינו טעם שלישי, והוא שתפילה צריכה להיעשות במקום שאינו פרוץ, כי יש בפרהסייה משום יוהרה.⁶ הרי"ף לא הביא את דינו של רב כהנא, וכך גם הרא"ש,⁷ וכבר תמה על כך ה'מעדני יום טוב'.⁸ קשה להניח שהמימרה הנ"ל לא הייתה בגרסת הגמרא שלפניהם, כיוון שבאוצר הגאונים חלק הפירושים (עמ' 49) מובא:

חציף עלי מאן דמצלי בפקתא, פירוש חוצה לעיר או ברחוב, חדא דלא מצוי מכוין ליביה מפני עוברים ושבים ועוד מיחזי כמראה תפילתו לרבים. וכן גם בפ' רבנו חננאל:⁹ 'אמר רב כהנא חציף עלי מאן דמצלי בפקתא, פירוש, כמו שדה או רחוב'. גם ברמב"ם הל' תפילה לא נזכר דין זה במפורש. עם זאת, יש מי שכתב¹⁰ שהלכה זו כלולה בדבריו שבפרק ה' מהל' תפילה (ה"א):

שמונה דברים צריך המתפלל ליזהר בהן ולעשותן ואם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן אינן מעכבין ואלו הן: עמידה, ונוכח המקדש, ותיקון הגוף, ותיקון המקום, והשוויית הקול והכריעה וההשתחויה.

ובהמשך הפרק (ה"ו) כתב: 'תיקון המקום כיצד, יעמוד במקום נמוך ויחזיר פניו לכותל'. מ"מ, על אף השמטת הרי"ף והרא"ש, הטור (או"ח סי' צ) הביא את ההלכה, וכן נפסק ב'שלחן ערוך' (או"ח סי' צ סעי' ה):

לא יתפלל אדם במקום פרוץ כמו בשדה, מפני שכשהוא במקום צניעות חלה עליו אימת המלך ולבו נשבר.

מרן בעל השלחן ערוך הביא את טעמו של רש"י, וזאת לפי המבואר בדבריו ב'בית יוסף', שאחר שהביא את דברי התוספות הקשה עליהם וכתב שאם הטעם הוא החשש מפני ההפרעה של עוברי דרכים, אין זו סיבה לרב כהנא לכנות את העושה כן 'חצוף'. אומנם ה'מגן אברהם'¹¹ יישב את דבריהם של בעלי התוספות, והוסיף וכתב שעוברי דרכים רשאים להתפלל בדרך, ובשם ספר הזוהר כתב שלעולם צריך להתפלל בתוך בית דווקא.

6. טעם רביעי ראה בתנא דבי אליהו רבא פ"ח: 'ולמדו חכמים ארבעה דברים בתפלה: אחד, שלא יעמוד אדם בבקעה להתפלל כדרך עכו"ם, שנית, שלא יעמוד ברשות הרבים ויתפלל מפני דעת הבריות ומפני דעת הנשים, שלישית, שיקדש את מחנהו וכו' רביעית, למדו חכמים שלא יעמוד אדם בצד עץ או בצד אבן ויתפלל אלא בצד (הנר) [הקיר]'. א"כ יש כאן טעם נוסף לדין זה: תפילה במקום פרוץ היא מנהג עובדי ע"ז. עם זאת יצוין כי טעמו של תנא דבי אליהו רבא לא הובא בפוסקים העיקריים; ציינו רק רבי רחמים ניסים יצחק פלאגי' (בנו של רבי חיים פלאגי') בספרו יפה ללב, או"ח סי' צ.

7. רא"ש, ברכות פ"ה סי' פ.

8. הרש"ש רצה ליישב את השמטת הרי"ף והרא"ש בכך שפירושם למילה 'ביקתא' שבגמ' היה 'בית צר', כלומר בית חשוך, שאין בו חלונות, ומימרתו של רב כהנא היא המשך וחיזוק למימרה של רב חייא בר אבא בשם ר' יוחנן שקדמה לה: 'אל יתפלל אדם אלא בבית שיש בו חלונות'. מלבד עצם הדוחק שבפירוש זה, מפירושיהם של הגאונים ור"ח - שלא היו לפני הרש"ש בשעתו - למימרה של רב כהנא, נראה יותר שגם הרי"ף והרא"ש לא פירשו כהצעתו המחודשת של הרש"ש.

9. ר"ח, מהד' ר"ד מצגר עמ' עב, ובהערה 66, העיר כדברינו לגבי האפשרות של תליית השמטת הרי"ף בכך שלא הייתה לפניו בגמרא.

10. פירוש בן ידיד על הרמב"ם הל' תפילה, שם.

11. מגן אברהם, סי' צ שם ס"ק ו.

ה'משנה ברורה'¹² בעקבותיו ובעקבות ה'שערי תשובה'¹³ העיר שבמקום שיש מחיצות שפיר דמי, ושאם הוא בשדה ישתדל להתפלל בסמוך לאילנות.

ג. תפילת ציבור במקום פרוץ

בכל האמור לעיל אין התייחסות להבחנה בין יחיד המתפלל ובין ציבור המתפללים. נכון הוא שרב כהנא נקט לשון יחיד, ואולם מכך אין להוכיח שלציבור מותר להתפלל בשדה, מכיוון שרב כהנא דיבר בדבר המצוי, וציבור עפ"י רוב מתפללים במקומם בבית הכנסת. אם נבחן זאת לפי ההנמקות להלכה זו, הרי שלטעם התוספות - הפרעה של עוברי דרכים, הדבר נכון גם באשר לעשרה אנשים המתפללים במקום שבו ישנם עוברי דרכים. גם לטעמו של רש"י - שדה אינו מקום שבו חלה עליו אימת הקב"ה, הטעם נכון גם לציבור, להימנע מלהתפלל בשדה. אומנם לטעם הנזכר במאירי ובגאוני - שנראה כיוהרה, יש לעיין אם שייכת יוהרה בציבור באופן זה; וכבר הערנו לעיל שטעם זה לא הובא בפוסקים.¹⁴ אולם מצאנו שיטת ראשונים - הריא"ז¹⁵ וה'אשכול'¹⁶ - שכתבו להדיא שבעשרה המתפללים בשדה, אין בכך חציפות.¹⁷ ואף שנושאי כלי ה'שלחן ערוך' לא הזכירו הבחנה זו בדבריהם, נראה להביא ראיה לכך מדין תעניות על עצירת הגשמים שביחס אליה מפורש במשנה (תענית פ"ב מ"א): 'מוציאין התיבה לרחובה של עיר וכו' ועמדו בתפילה ומורידין לפני התיבה זקן ורגיל', והובא דין זה ברמב"ם,¹⁸ בטור¹⁹ וב'שלחן ערוך'.²⁰ אם לא הייתה מעלה בתפילה ברחובה של עיר, וכל שכן אם יש בכך חציפות, ברור שלא היה מקום לנהוג כן בזמן של צרה ותחנונים.

12. משנ"ב, לשו"ע סי' צ שם ס"ק יא-יב.

13. שערי תשובה, לשו"ע שם ס"ק א.

14. בתנא דבי אליהו המובא לעיל הערה 3, הוזכרו טעמים נוספים, חלקם בוודאי שייכים גם בתפילת ציבור, כגון 'מפני דעת הנשים', שהוא טעם שלא שייך דווקא לתפילה בשדה אלא גם בבית שיש בו נשים. ומה שכתב מפני שזה 'דרך עכו"ם', יש לעיין אם טעם זה שייך בתפילת הציבור, וכאמור לעיל גם טעם זה לא נזכר בפוסקים.

15. פסקי הריא"ז, ברכות נדפסו לראשונה בשנת ה'תרכ"ד, והיו לפני האחרונים: יפה ללב וכף החיים שהביאום בספריהם. בפסקי הריא"ז, הוצ' מכון התלמוד הישראלי, ברכות ושבט, הובאו הדברים בסוף פ"ה, עמ' מו.

16. אשכול, מהד' ר"ח אלבק, צוין לעיל הערה 5. באשכול מהד' רצ"ב אורבך לא הובאה הלכה זו כלל.

17. דברי הריא"ז הובאו ע"י היפה ללב וכף החיים, סי' צ אות לא; חיזוק לדבריו ראה בדקדוקי סופרים, שם הובאה הגרסה: 'חציף עלי מאן דמצלי בפקתא והני מילי דלא מיכנף ביה עשרה'; רנ"ו רבינוביץ, בהערותיו שם, סייע לגרסה זו מדין תפילה בתעניות ברחובה של עיר.

18. רמב"ם, הל' תעניות פ"ד ה"א.

19. טור, או"ח סי' תקעט.

20. שו"ע, או"ח סי' תקעט סעי' א.

ד. דין תפילה בתעניות ברחובה של עיר

אומנם אחר העיון, נראה לבאר את היחס בין שני דינים אלו - דין תפילה בשדה או ברחוב ודין תפילה ברחוב או מחוץ לבית הכנסת - באופן אחר. בגמרא תענית (טז ע"א) נחלקו אמוראים בשאלת הטעם לכך שמתפללים ברחוב בתעניות:

למה יוצאין לרחוב? ר' חייא בר אבא אמר לומר זעקנו בצנעא [בביהכ"ס - רש"י] ולא נענינו, נבזה עצמנו בפרהסיא; ריש לקיש אמר גלינו, גלותנו [תהא - רש"י] מכפרת עלינו. מאי בינייהו, איכא בינייהו דגלי מבי כנישתא לבי כנישתא. מטעמים אלה מבואר שתפילה ברחובה של עיר היא בבחינת זעקה כלפי שמיא, לטעמו של ר' חייא בר אבא, או קבלת הדין וכפרה, לטעמו של ריש לקיש. אולם אם היא נעשית שלא מתוך כוונה כזו, או אז שבים ונעורים הטעמים שנזכרו בראשונים באשר לאיסור התפילה בשדה, היינו שתפילה צריכה להיות במקום שמעורר לאימתו של הקב"ה, ובמקום שבו לא תהיה הפרעה מצד העוברים והשבים. אומנם לדברי הרי"א²¹ דלעיל אי אפשר לומר כן, כיוון שמפורש בדבריו שבתפילה בעשרה אין בה משום חציפות.²¹ העולה מהדברים הוא שמכוח ההשוואה לדין תפילת התעניות ברחובה של עיר, לא ניתן להכריע שתפילה של ציבור שאינה בבית הכנסת היא דבר המותר בלא פקפוק. דברי הרי"א²² וה'אשכול' המפורשים בנושא אינם יכולים להכריע כנגד שתיקתם של שאר הראשונים, ובוודאי נגד הכרעת ה'שלחן ערוך' בנושא.

אולם יש להעיר על נושא זה מדברי הרמב"ם (הל' תפילה פי"א הכ"א):

רחובה של עיר, אע"פ שהעם מתפללין בו בתעניות ובמעמדות מפני שהקיבוץ רב ואין בתי כנסיות מכילין אותן, אין בו קדושה.

וכבר העירו מפרשים אחדים על דברי הרמב"ם²², שהטעם שנתן לכך שמתפללים ברחובה של עיר הוא שלא כדברי האמוראים בתענית שהובאו לעיל, שיש טעמים מיוחדים לתפילה בתעניות שלא בבית הכנסת הקבוע. ואפשר ליישב את הרמב"ם, שסבר שהעיקר כדברי ריש לקיש שהתפילה ברחובה של עיר היא מטעם גלות, אלא שכאשר אין אפשרות לכנס את כל מתפללי בית הכנסת, אזי מתפללים ברחובה של עיר, אך אין סיבה מהותית להתפלל דווקא ברחובה של עיר. ואולם, גם אם דברי הרמב"ם קשים, מ"מ

21. לשון הרי"א²¹ היא: 'דרך חציפות להתפלל אדם בבקעה, מקום שהרבים מצויים, ואם היו מתפללים שם בעשרה אין בו משום חציפות', ובדבריו לא מוזכר טעם הדין. אומנם הזכיר שבקעה היא 'מקום שהרבים מצויים שם', אך לא כתב להדיא שטעם הדין הוא חשש מההפרעה לתפילה. ניתן לבאר בדרך שיישב המג"א את דברי התוס' מקושיית הב"י, ששאל על טעם התוס': אומנם יש בכך הפרעה לתפילה, אולם מדוע נחשב העושה כן חצוף? והמג"א השיב שהחציפות היא משום שמראה עצמו כאילו אין זה מפריע לכוונתו. ייתכן שזו גם כוונת הרי"א²¹, אלא שכתב שעשרה המתפללים, כיוון שהם מתקבצים יחד, מסתבר שאין העוברים ושבים מפריעים להם, וממילא אין זו חציפות.

22. מעשה רקח; בן ידיד; מרכבת המשנה לר"א אלפנדרי.

למדנו מכאן שהרמב"ם סבר שבעת הצורך, כגון תעניות או מעמדות,²³ שהציבור גדול ואין אפשרות לכנס את כולם בבית כנסת, מותר להתפלל ברחוב. אם כך הדבר, אזי גם בזמנים אחרים שאינם 'מעמדות' או תעניות, ייתכן שיש מקום לאפשר תפילת ציבור שלא בבית כנסת או באולם מקורה אלא תחת כיפת השמיים.

ה. מנהג העולם שמתפללים תחת כיפת השמיים²⁴

הבירור ההלכתי דלעיל ומסקנותיו אינם עולים בקנה אחד, לכאורה, עם 'מנהג העולם' שרגיל להתפלל תחת כיפת השמיים, בעיקר תפילות מנחה וערבית, שלא בבית כנסת ואף שלא במקום קבוע. כך גם בטיולים, בחתונות שנערכות בגני אירועים ובאירועים מזדמנים אחרים, ולא שמענו מי שערער על כך. היה מקום לומר שמ'מנהג העולם' יש להביא ראיה לכך שכאשר מתפללים בציבור אין לחשוש להלכה זו שאין להתפלל במקום פרוץ, וכדברי הרי"א²⁵ שהובאו לעיל. אומנם אחר העיון נראה שאין לומר כן, וכפי שנבאר. במקום שאדם יחיד או מתפללים מזדמנים צריכים להתפלל, ואין להם בית כנסת, ראוי שיתפללו שלא במקום פרוץ, ונכון למצוא מקום מקורה או לכל הפחות צמוד למחיצות וכדו'. ברם, גם אם מוצאים אנחנו שאנשים אינם מקפידים על הלכה זו, בטיולים וכדו', אין זה מתיר את הדבר לכתחילה. דהיינו, מ'מנהג העולם' שעושים כן בדרך מקרה ועראי, אין להביא ראיה שלכתחילה תפילה בציבור אינה צריכה להיות בבית הכנסת.²⁵

שבנו אפוא לאמור לעיל שכמעשה שבשגרה ראוי לתפילות שתיערכנה במקומן הקבוע. מציאות שבה מתפללים ברחובה של עיר היא סימן לאי-קביעותנו במקומנו - כעין גלות

23. ושאי כלי הרמב"ם העירו על כך שבגמ' תענית כז ע"ב מפורש, שבמעמדות היו מתכנסים בני העיר בבית הכנסת ולא ברחובה של עיר, ואכ"מ לצורך ענייננו.

24. לא התייחסנו בדברינו לתפילות המתקיימות ברחבת הכותל, תחת כיפת השמיים, שלכאורה לאור דברי רב כהנא, אינו מקום תפילה לכתחילה. הוה אמינא זו נדחתה ע"י האחרונים בני זמנינו מכמה טעמים, שכן לא ייתכן שהתפילה ליד שריד בית מקדשנו, דבר שנהוג בירושלים מאות רבות בשנים, תהיה רק מנהג של 'בדיעבד'. דן בכך הרב זלמן דרוק בספרו שערי תפילה, סוף ס' ד (עמ' ס' במהדורת התשע"ו), והעיר על דבריו בעל הציץ אליעזר בהסכמה שבראש הספר (נדפס בצי"א חלק יח ס' יח), וכן בשו"ת מים חיים, לרח"ד הלוי, ח"ג ס' ז. את תשומת ליבי לפרט זה, ולמקצת משיטות הראשונים בסוגיה בכללה, העיר הרב דוד שטרן מרבני 'מרכז תורה ומדינה', וראה מה שכתב על כך בחוברתו כוכב מיעקב, (תשרי תשפ"א) עמ' יא-יב.

25. סיוע לדברים ניתן להביא מלשון השו"ע, או"ח ס' צ' סעי' ט: 'ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור'; ובמשנ"ב ס"ק כז כתב (עפ"י הפמ"ג): 'ואפילו אם יש לו עשרה בביתו ישתדל [להתפלל] בביהכ"ס' - הרי שתפילה בציבור ותפילה בבית כנסת אינן היינו הך. ובתורת חיים, לרי"ש סופר, אב"ד פעשט, דייק בלשון השו"ע שהשתדלות המפורשת בדברי השו"ע הנ"ל מוסבת על התפילה בביהכ"ס, אולם תפילה בציבור הינה חובה גמורה, ובאשר אליה אין די בהשתדלות. על דרך זו יש לומר שאף ציבור ראוי שישתדל להתפלל בביהכ"ס.

וכדו', ואין לה מקום אלא רק בשעת צער או במקרה של ארעיות, שאינם דוגמה למתכונת תפילות סדורות כתיקונן.²⁶

סיכום

- א. האיסור להתפלל במקום פרוץ הוא דין של לכתחילה בלבד, ואינו מעכב בדיעבד.
- ב. לא נתבאר בהדיא ב'שלחן ערוך' אם איסור זה חל גם ביחס לציבור המתפלל במקום פרוץ.
- ג. מקצת מן הטעמים שכתבו הראשונים לדין זה שייכים לכאורה גם בנוגע לציבור, ולכן בתפילה שלא בשעת הדחק, מן הראוי לחשוש לכתחילה לנפקויות שבין הטעמים השונים שנזכרו בראשונים.
- ד. מדברי הרמב"ם ניתן ללמוד שבמקום צורך יש לאפשר תפילת ציבור שלא בבית כנסת.
- ה. יש להקפיד שמקום התפילה לא יהיה מופרע ע"י עוברים ושבים.
- ו. יש להשתדל ככל הניתן שתפילות תיערכנה במקום מגודר ע"י מחיצות, ולו גם באופן חלקי.
- ז. יש להשתדל שמקום התפילה יהיה מקום שבו 'חלה אימת המלך' - לדוגמה רחבה גדולה שלפני בית כנסת.
- ח. אין צורך לומר שכל זאת בתנאי שלא יהיה זה מקום פרוץ מצד תערובת נשים וגברים וכדו'.

26. הברור ההלכתי דלעיל נכתב, בין השאר, בשל תופעה שהחלה בשנים האחרונות, ובה משולבות תפילות ליל יום העצמאות בטקסי המעבר שבין יום הזיכרון לחללי צה"ל ליום העצמאות. תפילות אלה נחשבות לחלק אינטגרלי מהטקס, וזה מתקיים לרוב באמפיתיאטרון או במדשאות שמחוץ לעיר תחת כיפת השמיים, במקום שאינו מיועד לתפילות. תחילה מתקיים טקס שאינו שייך לתפילה, וגם בהמשך מתקיים 'חלקו השני של הערב', שאף לו אין שייכות לתפילה. על כך נעיר שבמיוחד בתפילות יום העצמאות, שהן קריאת שם שמיים על חזרתנו למקום ארץ חיינו, ועזיבתנו את מקומות גלויותינו, אין מקום לביזוי עצמנו בפרהסיה וגלות ממקום תפילותינו הקבוע.